

elkaar aansluitende torso's die zeer uiteenlopend van opzet zijn. Daarbij heeft Rachfahl teveel vanuit het algemene gebeuren geschreven en heeft Swart te weinig grote lijnen erbij betrokken. De ideale biografie zou daartussenin moeten staan. De door P. J. Blok uitgesproken wens dat een goede biografie over de Vader des Vaderlands moet worden geschreven blijft in dit opzicht actueel. Maar wie zich ertoe geroepen voelt, zij erop verdacht dat het beschrijven van 's prinsens levenswerk ook een levenswerk dient te zijn, wil het niet in een derde torso resulteren.

Een goede recensie dient ook enige vitterijen te bevatten. Het boek is vol van kleine foutjes die hadden kunnen worden vermeden. Zo lezen we op 112 instigatie, op 154 bedeloorden, op 160 heften op, op 190 welsprakenheid, op 220 vogelingen, om enige zetfouten te signaleren. Op 206 spreekt Swart van een landraad ten oosten en ten westen van de Maas. Die termen zijn niet correct: de Landraad was te Brussel gevestigd en competent voor het gebied beneden de Maas; wegens de lange verbindinglijnen werd een Landraad Beoostenmaze ingesteld voor het gebied boven de Maas. De opmerking op 238 dat Louise de Coligny de Nederlandse geschiedenis heeft beïnvloed doordat zij het leven schonk aan een zoon Frederik Hendrik, vind ik oubollige oudemannenpraat.

J. H. Kluiver

B. J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford: Clarendon press, 1995, xv + 347 biz., £40,-, ISBN 0 19 820283 0).

In de kerkgeschiedenis van de Nederlanden neemt Utrecht een geheel eigen plaats in, vóór de hervorming als centrum van het enige bisdom in de Noordelijke Nederlanden, en na 1578 omdat het de enige stad was waar enkele jaren twee protestantse kerken een erkende plaats hadden. Het conflict tussen calvinisten en libertijnen kreeg daardoor een bijzonder karakter. Aan dit conflict heeft Benjamin Kaplan een voortreffelijk boek gewijd.

In een proloog schetst hij de ontwikkelingen in Utrecht tot 1578. In juli van dat jaar beriep een groep calvinisten Werner Helmichius, een Utrechts burger die in Genève en Heidelberg had gestudeerd, tot de eerste predikant van een orthodox-calvinistische gemeente. In juni van dat jaar had een van de twee pastoors van de Jacobskerk, Hubert Duifhuis, openlijk met de roomse kerk gebroken. Hij had de stad moeten verlaten, maar met steun van de magistraat keerde hij al in augustus weer terug in zijn oude parochie en preekte in een protestantse, maar verre van calvinistische geest, voor een groot gehoor, maar tot verdriet van Helmichius en de zijnen.

Daarna tekent de schrijver in de eerste twee hoofdstukken met zorg de mentaliteiten en opvattingen van beide partijen, de calvinisten en de libertijnen. De calvinisten wensten een strenge kerkelijke tucht, de libertijnen wezen deze af. Kaplan karakteriseert de laatsten vooral aan de hand van de preken van Duifhuis. Hij legt de nadruk op hun spiritualisme, sterk beïnvloed door de laatmiddeleeuwse mystiek. Met de erudiete Erasmus hadden zij weinig te maken. Natuurlijk waren niet alle libertijnen van Duifhuis' geest doortrokken, bij velen speelde ook een protestantse vorm van anticléricalisme een rol.

In het derde hoofdstuk beschrijft hij de voor Nederland unieke sociale structuur van Utrecht: grote kooplieden ontbraken en de stad was verdeeld tussen ambachtslieden en een door de adel gedomineerd patriciaat, waarbij de rijke kapittels een versterking van het laatste betekenden. Een proto-proletariaat ontbrak. De politieke macht van de gilden was in 1528 gebroken, maar de schutterijen speelden onder andere in 1576-1577 bij het beleg van Vredenburg een grote rol

en ambieerden die ook in latere jaren. Sociale spanningen, daterend van voor de reformatie, gaven de conflicten in Utrecht daardoor een felheid, die elders ontbrak. Onder de calvinisten was een groot overwicht van — soms welvarende — ambachtslieden en immigranten, veelal vluchtelingen voor het oorlogsgeweld.

De volgende hoofdstukken beschrijven chronologisch het verloop van de conflicten tot 1620. Tijdens Leicesters gouverneurschap werd de Jacobskerk onder dwang geïncorporeerd in de calvinistische gemeente. Na het vertrek van Leicester verloren de militante calvinisten hun politieke steun. Men vond compromissen die geen van beide partijen bevredigden.

Kaplan signaleert een beslissende wending in 1604-1605, die tot dusver aan de aandacht is ontsnapt. In december 1604 begon de kerkeraad een tuchtprocedure tegen ds. Johannes Bergerus en eind januari 1605 besloot zij hem te ontslaan. De magistraat accepteerde dit, want Bergerus had zich inderdaad onmogelijk gemaakt. Deze toepassing van de kerkelijke tucht versterkte de positie van de calvinisten en in maart keurde de magistraat een nieuwe kerkorde goed. De kerkeraad kreeg de bevoegdheid kerkelijke tucht toe te passen, al moest zij de magistraat van tevoren inlichten (niet: om toestemming vragen) voor zij tot excommunicatie zou overgaan. De nieuwe kerkorde zou gelden tot de eerste nationale synode. Dit verhaal klinkt aannemelijk, maar laat toch een vraag onbeantwoord: als Bergerus zo onmogelijk was als de verhalen suggereren, waarom trad de magistraat dan niet zelf tegen hem op? Dat zou passen bij de grote verantwoordelijkheid voor de kerk die zij aan de wereldlijke overheid wilde toekennen. Waarom wachtte zij tot de kerkeraad haar het initiatief uit handen nam en zij impliciet de noodzaak van kerkelijke tucht moest erkennen?

Vijfjaar later begonnen de geschillen tussen remonstranten en contraremonstranten. In vele opzichten lijken die op de geschillen tussen libertijnen en calvinisten, maar toch waren zij geen directe voortzetting er van. Wtenbogaert en Grevinchoven, twee van de calvinisten die het hardst hadden gewerkt om Utrecht in het calvinistische spoor te krijgen, stonden nu aan de zijde van de remonstranten. Een hoofdstuk over 'Eenheid in een multiconfessionele samenleving' en een 'Conclusie' besluiten dit boek.

Eén van de sterke punten van Kaplan is zijn grote gevoel voor nuances, maar in de hier gegeven korte samenvatting kon dit niet tot zijn recht komen. Het aantal foutjes is zo gering, dat elke geboren Nederlander er trots op zou kunnen zijn. Slechts twee er van wil ik hier signaleren: in 1565 wordt (10) de zaak op scherp gesteld niet zozeer door de invoering van de besluiten van het concilie van Trente, maar door het bevel de plakaten tegen de ketters strikt na te leven en de inquisiteurs te steunen. Niet de Pacificatie, maar de Unie van Utrecht gaf de provincies het recht zelf hun godsdienstzaken te regelen (12).

Op één punt ben ik geneigd de accenten anders te zetten dan de schrijver doet. Kaplan legt de nadruk op het lokale karakter van de door de libertijnen voorgestane kerkorde tegenover de landelijke calvinistische kerk. Het lijkt me dubieus of dit verschil zo belangrijk was. De lokale autonomie was een schild tegen ongewenste inmenging van centrale instanties. Zo was dat tijdens de jaren van de geloofsvervolgung onder de Habsburgers en zo was het tegenover de Gereformeerde synodes en tegenover Leicester. Wanneer de centrale instanties in de geest van Willem van Oranje en misschien ook van Frederik Hendrik een ruime kerk hadden gesteund, zouden de libertijnen dat vermoedelijk uitstekend hebben gevonden. Omgekeerd ging het de calvinisten naar mijn mening om de eenheid van de kerk, maar vooral om de waarheid, die door de eenheid beschermd moest worden.

Kaplan uit kritiek op mijn gebruik van de term middengroepen (109). De libertijnen stonden niet midden tussen calvinisme en tridentijns katholicisme in, maar zij wezen het sterk confessionele karakter van beide vernieuwingsbewegingen af. Deze kritiek onderschrijf ik volkomen, maar een betere term heb ik nog niet gevonden: spreken over de middengroepen (altijd in

het meervoud!) met een waarschuwing dat zij niet alleen tussen katholiek en protestant in stonden, maar vooral ook terzijde, blijft een onbevredigende oplossing.

Kortom, het is een evenwichtig boek, met gevoel voor nuances en terechte kritiek op veel verouderde (maar nog veel aangehangen) opvattingen. Zijn opmerkingen (294-295) over het conservatieve aspect van tolerantie lijken me heel juist en zo helder heb ik dat nog niet geformuleerd gezien. Ik hoop dat dit boek de aandacht zal krijgen die het verdient.

J. J. Woltjer

F. M. A. Robben, *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607* (De gulden passer, LXXI-LXXII (1993-1994); Antwerpen: 'Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen', 1994, 370 blz., ISSN 0777-5067).

Toen de Nijmeegse hispanoloog en boekhistoricus Frans Robben in 1991 overleed was zijn proefschrift, gewijd aan de van oorsprong Antwerpse boekhandelaar Jan Poelman (± 1555-1607) die sinds 1579 in Salamanca was gevestigd, nog niet gereed. In deze uitgave zijn 76 geannoteerde brieven, gewisseld tussen Poelman en Plantijn en Moretus, bijeen gebracht met bijlagen die de contracten bevatten die hij afsloot met zijn leveranciers te Antwerpen. Bovendien werden een synthese over de Antwerpse boekenwereld en Spanje van de hand van Robben en zijn voltooide hoofdstukken over Poelmans boekhandel in Spanje afgedrukt. Daarmee is de verbazend intensieve productie aan Spaanstalige en Latijnse boeken en vertalingen uit het Spaans in de Scheldestad weer onder de aandacht gebracht. Het waren vooral theologische en geestelijke werken en alleen Venetië kwam qua aantal drukken in de buurt. Het hoogtepunt hiervan werd bereikt gedurende het verblijf van Karel V en Philips II in het Noorden halverwege de eeuw. Dacht men vroeger dat dit veelal polemische drukwerk ontstaan was omdat Spaanse drukkers de vraag niet aankonden, tegenwoordig ziet men deze Antwerpse drukken vooral naar Engeland, Beieren, Denemarken en de Nederlanden zelf gaan. Desalniettemin vormde zich in Salamanca een Nederlandse kern in de boekenwereld, waarvan Poelman een vooraanstaand lid was. Uiteindelijk zou hij er met de dochter van een Spaanse collega trouwen en zijn kinderen gingen als Pulman in de Spaanse wereld op.

Robben volgt de ontwikkeling van zijn bedrijf in alle facetten dank zij ruime (maar niet volledige) archiefbescheiden waardoor we kunnen zien hoe Poelman behalve boeken ook huiden (aan boekbinders), schrijfwaren, landkaarten en pennen leverde. Zijn conclusie luidt dat hij de grootste klant onder de boekverkopers in Spanje was, die in de tweede helft van de zestiende eeuw zaken deden met Plantijn. Zelfs in een Europese context was het bedrijf middelgroot. Interessant is zijn behandeling van het probleem in hoeverre Poelman onder zijn verplichting de belangen van de Antwerpse firma te dienen trachtte uit te komen. Het ziet er namelijk naar uit dat deze nog wel eens boeken naar het Zuiden zond die daar ongewenst waren en als onverkoopbaar gedumpt werden. Anderzijds liepen de zaken na 1587 voor Poelman niet meer zo goed, hij had vele kinderen te onderhouden en zijn klanten betaalden soms slecht, althans die gegevens kan men aan de vaak geïrriteerde correspondentie met Antwerpen over niet betaalde rekeningen ontleen. Maar misschien was hij alleen maareen 'goede' zakenman geworden want hij bleek tegelijkertijd wel in staat voorschotten aan hem bezoekende (natuurlijk katholieke) Nederlandse studenten te geven en eigen edities te kunnen uitgeven. Het ging hem zonder twijfel niet slecht. Zijn boekhandel moet een centrum van de intellectuele wereld in de stad zijn geworden waar toch ook elkaar via de inquisitie bestrijdende tegenstanders als Luis de León en León de Castro elkaar troffen. Terwijl in Poelmans voorraden de toenemende Spaanse